Arbetshusen i Uppsala

Några notiser om gångna tiders arbetslöshetspolitik

Av HERBERT LUNDH

Mången uppsalabo står helt säkert frågande, om talet faller på *Invaliden*. Att namnet har något med stadens nuvarande ålderdomshem att göra, är väl relativt bekant, men längre sträcker sig i allmänhet inte kunskapen. I själva verket kan namnet sägas vara ett slags täcknamn, bakom vilket döljer sig ett intressant ehuru föga framgångsrikt försök för mer än ett århundrade sedan att komma till rätta med både lösdriveri och arbetslöshet. Arbetshus, korrektionsanstalt, invalidhus, se där några växlande benämningar på de halvt kommunala, halvt statliga inrättningar, som i detta syfte fungerade i Uppsala från mitten av 1700-talet till mitten av 1800-talet. Efterföljande rader utgöra ett försök att med hjälp av ett skäligen bristfälligt arkivmaterial kartlägga deras historia, sedd mot bakgrunden av dåtidens befolkningsförhållanden och den gällande sociallagstiftningen.

I 1600-talets svenska agrarsamhälle torde den rörliga arbetskraften ha varit ganska ringa. För dåtidens statsmän tedde det sig som en självklar sak, att varje medborgare skulle leva inplacerad i en större arbetsgemenskap. Den som inte hörde till de privilegierade fyra stånden måste ha årsanställning hos en arbetsgivare, som bar ansvar för honom eller henne. Klara bestämmelser härom återfunnos i de s. k. tjänstehjonsstadgor, som alltifrån den karolinska tiden under två århundraden reglerade den rörliga arbetskraftens levnadsvillkor. De som undandrogo sig fast anställning saknade »laga försvar» och ställde sig utanför arbetsgemenskapen. Under 1600-talets förra hälft torde dessas antal ha varit obetydligt; främst

återfunnos de i huvudstadens fattigaste befolkningsskikt. Här påträffades både personer som inte orkade och sådana som inte ville arbeta. Att bland dem dra gränsen mellan arbetsoföra, tiggare och sådana som av nöd drivits att bli brottslingar, var ofta omöjligt. I de fåtaliga storstäderna ute i Europa hade man på vissa håll redan under 1500-talet inrättat s. k. korrektionsanstalter, i vilka man ålade lösdrivare tvångsarbete. Efter deras mönster påbjöd Gustav II Adolf att man skulle bygga tukthus, fängelsernas föregångare, på skilda håll i riket; av ekonomiska skäl blev Stockholm dock den enda stad, som kom att hysa ett dylikt. Alla tiggare och lösdrivare skulle landshövdingarna »fluxt till tukthuset föra låta och där inhäva». Någon verklig boskillnad mellan brottslighet och lösdriveri gjordes alltså inte. De som inte orkade arbeta skulle däremot placeras på hospitalen, ett första försök att skilja socialvården från fångvården. Även om de nämnda kategorierna torde ha varit rätt fåtaliga, gjorde denna lagstiftning dock ingalunda slut på tiggeriet. De ekonomiska resurserna räckte helt enkelt inte till för att alla, som saknade fast arbete, skulle kunna omhändertagas.

Under 1600-talets senare hälft växte tydligen behovet av arbetskraft snabbare än befolkningen. De långvariga krigen krävde ständig tillgång till gott soldatmaterial. Frälsegodsens starka expansion ökade samtidigt jordbrukets behov av arbetskraft. I tjänstehjonstadgorna infördes formliga bestämmelser om att de »arbetsovilliga» kunde uttagas till krigstjänst eller dömas till tvångsarbete på någon av kronans gårdar eller fästningar. I samma syfte tillkom 1724 i Stockholm spinnhuset på Långholmen för motsvarande kategorier kvinnliga arbetare. Från början hade man i allmänhet på dessa anstalter utan urskillning blandat arbetsovilliga tiggare, stundom kanske ganska oförskyllt arbetslösa, med brottslingar, som dömts till tvångsarbete. Resultatet av inspärrningen torde i regel endast ha lett till brottslighetens ökande. Under frihetstiden började man se med andra ögon på denna arbetskraftsreserv. Periodens näringspolitik gick ju ut på att om möjligt skapa en inhemsk industri. Det gällde för myndigheterna att på allvar utnyttja den arbetskraft, som fanns disponibel. Spinnhus borde därför inrättas på olika håll i landet; den där tillverkade spånaden skulle sedan

levereras som råvara till någon textilfabrik. Spinnhusen skulle också bereda arbetsmöjligheter för dem, som frivilligt ville söka sådant. Medan tukthus och fästningar reserverades för dömda brottslingar, började man tala om spinnhuset som »ett publikt arbetshus» eller »en spinnfabrik». Bland de orter, som av Kommerskollegium utpekades som lämpade för ett sådant spinnhus, var också Uppsala.

Inspirerad av en debatt i ämnet vid riksdagen tog borgmästare Stoltz upp frågan på en allmän rådstuga i Uppsala i början av år 1739. Av det vid tillfället förda protokollet framgår indirekt, att staden då inte besvärades av arbetslösa i någon större omfattning. Borgerskapet fann det tillräckligt, om man fick »efter vanligheten försända sina ostyriga lättingar och på varjehanda sätt odygdiga personer» till huvudstadens rasp- och spinnhus. Däremot enade man sig om ett skäligen platoniskt uttalande om att man fann »varjehanda fabrikers anläggande såsom för det allmänna en ganska angelägen och nödvändig ... sak». I princip hade man ingenting emot att staden inrättade ett rasp- och spinnhus, bara staten ville stödja verksamheten och avsättning kunde erhållas för de tillverkade produkterna. Borgerskapet intresserade sig med andra ord mera för att tillföra staden någon inkomstbringande industri än för att diskutera arbetslöshetsfrågan.

Från statens sida anslogs verkligen vissa bidrag till verksamheten – på villkor att staden i spinnhuset tog emot till tvångsarbete i länet dömda kvinnor. Den fond, som på detta sätt bildades, hade emellertid ännu tio år senare endast vuxit till 100 dr smt och förblev därför otillräcklig. Lika otillfredsställande visade sig avsättningsmöjligheterna. Två gånger startade visserligen företagsamma handlande klädesfabriker, men de upphörde efter några få år, trots att i varje fall den ene grundaren hörde till de kapitalstarkaste i staden. Något bättre lyckades en handlande Pouseth med sin fabrik för tillverkning av tröjor, mössor och strumpor. Den förde dock en ytterst blygsam tillvaro och dög tydligen inte som avnämare av några större garnkvantiteter. Pouseth visade sig nog intresserad av att förena ett spinnhus med sin fabrik, varigenom han skulle kommit i åtnjutande av det allmännas stöd, men ma-

gistraten sköt varje gång ifrån sig ansvaret. Förmodligen fann man erfarenheterna från fabriksdriften föga uppmuntrande. Något längre kom man på 1750-talet, då ett formligt avtal ingicks med rådman Novander om att han i sin fastighet kv. Leoparden nr 5 skulle inrätta ett spinnhus. Av okänd anledning kom dock icke heller detta till stånd. År 1759 anslogs därför fonden till inrättande av ett barnhus och magistraten tröstade sig med att man fortfarande kunde sända dem »som till spinnhusarbete förfallne äro» till Stockholm. Något behov av ett spinnhus i Uppsala förelåg därför inte för deras skull och något ekonomiskt resultat av ett sådant trodde man inte längre på.

Alldeles utan resultat blev dock inte försöken att med det allmännas hjälp taga vara på all arbetskraft, ett väsentligt inslag i 1700-talets ekonomiska politik. På uppdrag av ständernas manufakturkontor öppnade nämligen år 1752 en handlande B. Burmeister från Stockholm med statligt understöd en s. k. spinnskola i Uppsala. Där sysselsattes några år ett mindre antal barn och kvinnor med spinnande av kamullsgarn. En liknande inrättning drevs under hela nästa decennium av en firma Kantzou och C:o med sedermera rådman C. M. Goldback som föreståndare. Vid ett tillfälle redovisas här en spinnmästarinna med 19 arbeterskor; en annan gång heter det att åtskilliga barn och fattiga där »någorlunda förtjänt sitt bröd». Men härtill inskränkte sig också hela resultatet. Man kunde onekligen ha väntat sig större framgång för projekt, som i hög grad hade de maktägandes bevågenhet. Förklaringen ligger väl, som Petré nyligen framhållit i stadens historia, i att borgerskapet var för fattigt för att våga ta några ekonomiska risker och för upptaget av lokala stridigheter för att på allvar intressera sig för rikspolitikernas projekt. Av allt att döma såg man i staden mera nyktert på förhållandena. Den praktiska tillämpningen betydde där mera än teorierna. Ändrade förhållanden kom emellertid snart att ge spinnhusidén ny livskraft.

*

Från mitten av 1700-talet började i vårt land den befolkningsökning, som sedan pågick oavbrutet under ett århundrade. Det

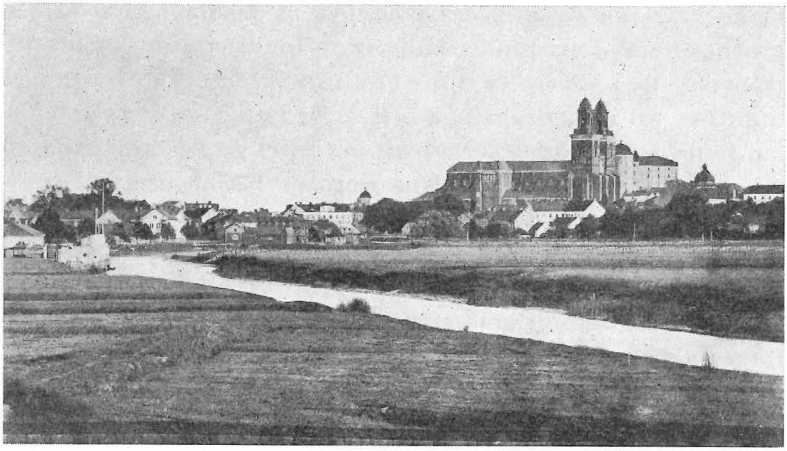

Bild 1. Uppsala från norr. Bilden tagen av H. Osti omkr. 1860 ungefär från Invalidhusets område. (Uppsala univ.bibl.)

skäligen statiska näringslivet visade sig oförmöget att suga upp den växande arbetskraften, varför myndigheterna snart ställdes inför problem av förut oanad omfattning. Tiggeri och lösdriveri togo helt andra proportioner än tidigare för att under de icke sällsynta missväxtåren få en närmast katastrofal omfattning. Åtskilligt gjordes från myndigheternas sida för att öka arbetstillfällena. Man uppmuntrade sålunda anläggande av torp, man upphävde inskränkningarna i böndernas rätt att hålla arbetskraft och fritog gifta bofasta arbetare från arbetstvånget, för att icke tillfällig arbetslöshet skulle föra en familjeförsörjare i fängelse. Men framför allt, menade man, borde det allmänna genom att inrätta frivilliga arbetshus skapa nya arbetsmöjligheter. Här kunde tydligen kravet på en samhällsnyttig arbetsinsats samsas med upplysningstidens humanitära anda. Det gällde emellertid också att fördela det ekonomiska ansvaret mellan stat och kommun, en i äldre tid med dess ytterligt begränsade resurser synnerligen vansklig uppgift. Genom 1763 års märkliga hospitalsstadga hade hospitalens verksamhetsområde begränsats till sinnessjukvården, låt vara att förändringen inte kunde genomföras på en gång. Ansvaret för vad

vi nu kalla socialvård lades samtidigt på kommunerna. Medan staten sålunda fortfarande skulle svara för dem som dömdes till tvångsarbete, vare sig de voro brottslingar eller lösdrivare, blev uppgiften att tillhandahålla arbete åt de fattiga en klart kommunal fattigvårdsuppgift, låt vara att det ännu skulle dröja nära ett århundrade, innan kommunerna fingo de härför erforderliga resurserna.

En rad svåra missväxtår, 1771–1772, 1780–1783 och 1798–1800, aktualiserade hastigt det kommunala ansvaret. Några siffror kunna bättre än ord åskådliggöra lägets allvar. Medan dödlighetssiffran för perioden 1750–1850 uppvisar en medelsiffra av 25,7 promille för att vid periodens slut ha sjunkit till 20,5, steg den för året 1773 till icke mindre än 52,4 promille. År 1750 hade den »fattiga» delen av huvudstadens invånare beräknats till 1,2 proc. av befolkningen; år 1773 utgjorde den icke mindre än 12,5 proc. Efter att själv ha diskuterat läget med huvudstadens myndigheter påbjöd Gustav III i mars 1773 att ett allmänt arbetshus skulle inrättas i Stockholm. Så skedde också utan dröjsmål, redan samma år uppges omkring 1 500 personer ha fått arbete där. Ända till år 1844 fortsatte inrättningen att i växlande omfattning genom utlämnande av material till hemarbete försöka mildra arbetslösheten. Denna nådde visserligen sitt maximum under nödåren men fortsatte att vara ett ständigt samhällsproblem hela nästa århundrade.

I en cirkulärskrivelse till rikets landshövdingar redogjordes för vad som sålunda åtgjorts. Konungen förklarade sig förvänta, att varje socken drog försorg om sina fattiga. Vid sidan härav borde emellertid både städernas och länens invånare sammanskjuta medel »för att i städerna kunna inrätta arbetshus, varest fattiga även kunde på flera sätt få tillfälle att genom arbete förtjäna sig vad till livets bärgning nödvändigt fordras». Nu var det inte längre tal om någon vinstgivande spinnfabrik, det gällde helt enkelt att i en tidstypisk form aktivisera fattigvården. Magistraten i Uppsala satte genast i gång med förberedelserna. Den mot all överhet lika lojale borgmästaren Yckenberg framträdde nu som mången gång senare som talesman för det kungliga förslaget. Rådman Goldback gjorde upp förslag till organisation av ett spinnhus, byggt på hans

erfarenhet från spinnskolan, och rådmannen jur. dr Bergh-Petterson ett till dess ekonomiska drift. I slutet av mars månad antogs projektet av ett enhälligt borgerskap, kanske lika påverkat av den rojalism, som framkallats av den kungliga statskuppen ett halvår tidigare, som ömmande för de nödställda. En fond på 6 000 daler kopparmynt ansågs erforderlig för att arbetshuset skulle kunna startas. Alla borgare skulle ingå som delägare genom att förvärva andelar på 3 dr kmt., fördelade med 8 andelar per skattefyrk, alltså en uttaxering i den enda form tiden kände till. Universitetet och stadens ståndspersoner, vilka stodo utanför den borgerliga uttaxeringen, inbjödos att medverka. Redan i början av april var beloppet fulltecknat, den s. k. akademiska societeten inträdde som medagerande och landshövdingen godkände organisationen. Den 22 april 1773 kunde utlämningen av arbete påbörjas under ledning av rådman Goldback och källarmästare Keventer, vilka utsetts till dess föreståndare.

Om det upsalienska arbetshusets förhållanden under de första tio arbetsåren ger det bevarade aktmaterialet endast en mycket bristfällig kunskap. Utgår man från att antalet skattefyrkar i staden då utgjorde 123, skulle borgerskapets insats ha rört sig omkring 3 000 dr kmt, eller halva det beräknade kapitalet. För återstoden bör alltså akademiens personal samt de s. k. ståndspersonerna ha svarat. En notis från året 1783 visar också att samtliga kategorierna deltogo i ledningen. Sagda år valdes nämligen till föreståndare från staden guldsmeden Olof Yttræus och handelsmannen Olof Ullgren, från akademien professor E. M. Fant, som då efterträdde professor F. Mallet, samt från ståndspersonerna kunglig sekter Carl Klingenstierna, valda »i det säkra hopp att bemälda herrar och män icke lära undandraga sig vården om ett verk, som har usla medmänniskors uppehälle och utkomst till ändamål». Deras uppgift har säkerligen mången gång varit utomordentligt svår. Det gällde ju så skiftande uppgifter som att kontrollera det arbetssökande klientelet, att anskaffa råmaterial, att utdela detta, att taga hand om det förfärdigade arbetet och slutligen att låta försälja detta. Som direktör för arbetshuset nämnes 1783 stadssekreterare Jöns Flygare, sedermera borgmästare i Gävle;

förmodligen vilade de praktiska detaljernas övervakande på honom. Tio år tidigare hade Flygare inför juridiska fakulteten försvarat en avhandling om tiggeriets hämmande, som bär vittne om en för tiden ovanlig social ansvarskänsla, varför han bör ha haft särskilda förutsättningar för uppgiften.

Av de sporadiska notiserna att döma var antalet arbetssökande icke ringa. Medan de första månadsrapporterna tala om 120 à 130 arbetande personer, nämnes från nästa decennium siffrorna 300 resp. 420. Flertalet erhöllo »emot ställd borgen» material för hemarbete. Ovisst är om någon annan arbetsform förekommit. I den första månadsrapporten antydes att arbete även förekommit inom arbetshuset; några uppgifter om dettas belägenhet har dock ej påträffats. Givetvis har man icke med dessa åtgärder kunnat göra slut på arbetslösheten. Tiggeriet fortsatte som förut och föranledde ständiga ingripanden från myndigheternas sida. År 1778 inrättades stadens första fattighus, avsett för dem som icke orkade arbeta, några år senare organiserades regelbundna allmoseutdelningar. Om de anförda siffrorna på antalet arbetstagare äro någorlunda pålitliga, måste arbetshuset dock ha fyllt en verklig uppgift. Problemet tycks fortfarande ha varit svårigheten att avyttra de tillverkade varorna, mest utgörande spunnet garn. Flera gånger ordnades auktion på vad som då fanns i förråd, vid ett tillfälle på »den osålda spånad, som endast består av finare och grövre blångarn och 11 st. bomullsmössor». Tre år senare klagar de då avgående föreståndarna, handelsmännen Klint och Wappengren, över att »nödig avsättning saknas». Förmodligen sammanhänger detta förhållande med textilindustriens tillbakagång sedan hattpartiets subventionspolitik lidit skeppsbrott på 1760-talet.

Under de svåra nödåren i början av 1780-talet försökte man utvidga arbetshusens verksamhet. I en från staden Pisa i Italien utfärdad kunglig skrivelse ålades landshövdingarna ånyo att inrätta arbetshus för att »bereda den idoge ett medel att förtjäna sitt bröd och tillika förekomma lättjans fördärvliga följder». Vissa statsbidrag utlovades men eljest borde man nu genom »tjänliga föreställningar» förmå de förmögnare i länen att lämna bidrag. Enligt de delvis bevarade subskriptionslistorna inflöto i Uppsala län en-

dast obetydliga summor. I några socknar insamlades smärre belopp bland byamännen; i Boglösa skänkte sålunda »gamle Erik Jansson i Hämsta» 11 skillingar. Men majoriteten av de tillfrågade ståndspersonerna vägrade under olika föreändningar. Sannolikt berodde detta delvis på den tilltagande adliga oppositionen mot konungens politik. Många framhöllo dock att deras inkomster blivit mycket begränsade, då de på sina egna gårdar måste sörja för de underlydande, som inte fått tillräcklig avkastning av sina odlingar. Ett intressant dokument utgör det svar, som lämnades av den självständige friherre Emanuel De Geer på Frötuna. Han vore villig framledes lämna bidrag men fann arbetshusets idé dåligt genomförd. Denna betraktade han helt ur näringslivets synpunkt, totalt bortseende från den nya socialpolitiska aspekten. En utvidgad spånadstillverkning skulle enligt De Geer otvivelaktigt driva upp fåraveln till gagn för jordbrukarna. Men man måste sätta in spånadstillverkningen i ett större sammanhang. Vad som krävdes vore därför, att man först inrättade textilfabriker i de mindre städerna, så att spånaden fann direkt och regelbunden avsättning. Andemeningen i hans yttrande kan närmast uttolkas så, att bestående arbetstillfällen endast kunde tillskapas inom produktionsområden, där avsättningen kunde garanteras. Med denna inställning ter det sig naturligt, att De Geer påyrkade, att den erforderliga kapitalinvesteringen skulle göras med mot ränta upplånat kapital, ej genom insamlingar. Eftersom man nu inte syftade längre än till att ordna tillfälliga arbetsmöjligheter, är det självklart, att myndigheterna inte lyssnade till de givna råden.

Försöket att skapa ett starkare ekonomiskt underlag för arbetshuset i Uppsala slog sålunda ånyo slint. Lika litet vann man genom ett till kronofogdarna utsänt cirkulär, där dessa ålades att redovisa tänkbara arbetsobjekt, såsom uppodlingar, uppförande av gärdesgårdar, kyrko- och brobyggande m. m. Även om många objekt för reservarbeten i högst modern form verkligen inrapporterades, stod inga som helst medel härför till förfogande. Kanske har de täta landshövdingeskiftena också gjort sitt till; under 1780-talet hade Uppsala län icke mindre än nio chefer, varför den verkligt ledande kraften måste ha saknats.

En bevarad journal från nödåret 1782 ger en god inblick i verksamhetens omfattning från maj detta år till april 1783. Sammanlagt 211 kvinnor har under denna tid utkvitterat spånadsmaterial och i regeln en vecka senare fått betalning för det då spunna garnet. Antalet nyinskrivna arbetstagare utgjorde fr. o. m. maj 1782 per månad resp. 41, 27, 19, 19, 13, 22, 32, 6, 20, 6 och 6. De anförda siffrorna ger vid handen, att läget förbättrats, sedan skörden bärgats på hösten 1782. Klientelet utgjordes mest av ogifta »pigor» men där återfinnes också borgaränkor med egen fastighet men utan inkomst och änkor efter lägre befattningshavare i staden. I allmänhet arbetade man några veckor eller månader till dess bättre arbetsmöjligheter erbjöds. Enstaka personer kvarstod dock som arbetstagare hela perioden, tydligen sådana som voro för gamla för att få annat arbete.

Den noggrant förda journalen ger oss möjlighet att någorlunda bedöma hjälpformens effektivitet. Som ett typexempel taga vi hustru Anna Jernell, boende i rådman Marteleurs gård i kvarteret Holmen. Hon tycks ha varit en ordentlig och arbetsam människa, som vecka för vecka regelbundet infann sig med sitt arbete utan det eljest så vanliga materialsvinnet. Trots all flit blev hennes arbetsförtjänst för 11 månader ej mer än 10 daler 13 skilling 8 runstycken, motsvarande ca 10 sk per vecka. Man kan utan vidare våga slutsatsen, att detta måste ha varit ett absolut existensminimum. Den låga arbetsförtjänsten förklaras väl av önskemålet att tvinga understödstagarna ut på den öppna arbetsmarknaden så snabbt som möjligt, kanske också av begränsad tillgång på material och pengar. Man får vidare hålla i minnet, att det vid sidan av arbetshuset och säkert parallellt härmed fanns andra hjälpformer. Tyvärr sakna vi uppgifter om man samtidigt hjälpt manliga arbetslösa. Har så varit fallet, bör det ha skett inom någon tillhandahållen arbetslokal, då männen i allmänhet sysselsattes med raspning av färgträ, ett arbete som svårligen kunde utlämnas till hemarbete.

Då den nu citerade arbetsjournalen i april 1783 upphör utan att vara fullskriven, torde detta innebära, att den aktuella krisen då var övervunnen. Av enstaka notiser kunna vi dock sluta oss

Bild 2. Vaksalagatan i Uppsala. Foto av H. Osti omkr. 1860. (Uppsala univ.-bibl.)

till att en mera begränsad verksamhet fortgått mot århundradets slut. Under dettas sista decennium kom arbetshuset på nytt i centrum för uppmärksamheten, denna gång i samband med tidens stora fattigvårdsdebatter. Kungl. Maj:t hade 1788 erinrat städerna om deras skyldighet att organisera fattigvården och därvid tillerkänt dem den sedermera så omstridda och missbrukade rätten att pröva de fattigas hemortsrätt. Att döma av den kommunala fattigdirektionens verksamhet och de upprepade debatterna hos stadens olika myndigheter om bästa sättet att ordna fattigvården, hade situationens allvar nu gått upp för de i staden styrande. Såväl borgerskapets äldste som akademiska konsistoriet påyrkade en utvidgning

av arbetshusets arbetsutlämning, möjligen påverkade av den under 1700-talets sista decennier mycket livliga offentliga debatten i fattigvårdsfrågan, där många sågo lösningen i tillskapandet av frivilliga arbetshus. Denna gång stötte man dock på ett oväntat hinder. Under de lugna mellanåren hade magistraten utarrenderat inrättningen till en aktuarie Stahre, som drev den i rent merkantilt syfte. Av denna orsak vägrade han bestämt att mottaga icke yrkesskickliga arbetare; tydligt är att magistraten vid utarrenderingen glömt göra något förbehåll för de socialvårdande synpunkterna.

År 1796 påbjöds genom ett kungligt brev att tillsynen över rikets arbetshus skulle flyttas från Kommerskollegium, som sedan frihetstiden svarat härför, till den lokala fattigvårdens ledning. Därmed blev det också definitivt slut på alla projekt att bygga upp en textilindustri på arbetshusens skiftande arbetskraft, som väl i vår tid skulle betecknas som endast partiellt arbetsför. Förmodligen upphörde i samband därmed Stahres arrende. Säkert är i varje fall att borgerskapets äldste redan följande år tog initiativ till en allmän insamling för upprättandet av en arbetsinrättning »med mera bestånd än den förra». Insamlingen kom också till stånd, tidstypiskt nog för att fira Gustav IV Adolfs förmälning, och blev såtillvida framgångsrik som man några år senare kunde redovisa en fond på 953 rdr. De många stridiga viljorna i stadens förvaltning och det tungrodda samarbetet mellan dess tre s. k. societeter, den borgerliga staden, universitetet med dess självstyrelse och de fristående ståndspersonerna, ledde nu som oftast till att förslag utarbetades utan att de åsyftade praktiska resultaten uppnåddes. De svåra nödåren vid 1700-talets utgång föranledde tillsättandet av en kommunal utredningskommitté, som 1801 framlade ett förslag till fattigvårdens ordnande. I detta lade man stor vikt vid att arbetshuset på nytt kom i gång, så att kontantunderstöden till någon del kunde ersättas med utlämnat arbete. Enligt en av handlanden Wappengren företagen undersökning kunde en spinnerskas dagsförtjänst då uppgå till 5 $^1/_2$ skilling.[1] Även om detta belopp inte ansågs täcka levnadskostnaderna, skulle det dock väsentligt minska understödsbehovet. Kommittén ville därför att

de insamlade medlen skulle användas till inköp av erforderligt råvarulager, så att en jämn sysselsättning kunde beredas de arbetssökande. En särskild föreståndare borde anställas, lagerlokaler förhyras och en fortlöpande ekonomisk redovisning sedermera offentliggöras, tydligen för att förhindra misstankar om vanskötsel. Tyvärr sakna vi kunskap om detta program verkligen genomförts. Av några sporadiska notiser att döma har arbetshuset startats och varit i gång ännu 1812, men dess omfattning torde ha varit obetydlig. Efter denna tidpunkt höra vi ej vidare talas om det, varför man torde kunna utgå från att detta arbetshus i varje fall upphört med sin verksamhet, då man år 1814 startade ett nytt med betydligt större verksamhetsområde.

*

Under 1800-talets första decennier tog tiggeriet och lösdriveriet, med modern terminologi arbetslösheten, en sådan omfattning, att en statlig speciallagstiftning framtvingades. Såtillvida fick denna en delvis ny karaktär som den ensidigt syftade till att skydda samhällsordningen genom att isolera de arbetslösa, alldeles oavsett om dessa voro arbetsvilliga eller ej. Typiskt för detta förhållande var att de nu upprättade arbetshusen i allmänhet kallades korrektionsanstalter och att myndigheterna oftast resignerade inför omöjligheten att skaffa de internerade arbetsmöjligheter. Några exempel på de vidtagna åtgärderna må räcka för att antyda sammanhanget. Genom 1802 års värvningsstadga förnyades de militära myndigheternas rätt att tvångsvärva arbetslösa till soldater. Två år därefter inrättades centrala tvångsarbetshus i Karlskrona och Sveaborg, där lösdrivare intogs på rent administrativ väg, ofta utan tidsbegränsning. År 1805 förbjöds all inflyttning av arbetsfolk till huvudstaden. Samma år utkom en ny tjänstehjonsstadga, som uttryckligen påbjöd internering av dem som voro »försvarslösa». Ytterligare två år senare uppmanades landshövdingarna att söka åstadkomma lokala arbetshus för att i någon mån avlasta de centrala, ett påbud, som upprepades år 1813 och senare fick stöd av ett uttalande av 1815 års riksdag.

Redan 1808 gjordes i Uppsala vissa sonderingar i arbetshusfrågan men kriget och de därpå följande inre oroligheterna kommo hindrande emellan. Efter det förnyade påbudet år 1813 togs emellertid frågan med stor kraft upp av länets nye landshövding friherre Berndt Wilhelm Fock. Den 27 febr. 1814 hölls i Uppsala en högtidsfest för att fira freden i Kiel och Norges där beslutade förening med Sverige. Vid detta tillfälle föreslog Fock att man skulle fira dagen med att inrätta ett kombinerat arbets- och invalidhus för länet. Förslaget mottogs med entusiasm och alla närvarande uppges ha tecknat sig för bidrag. Förmodligen hade Fock redan förut under hand förvissat sig om de tongivandes aktiva medverkan. Han hade nämligen på förhand för egna medel inköpt en fastighet för ändamålet. Det var den några år tidigare uppförda bränneribyggnad, som i dag utgör den äldsta byggnaden på nuvarande ålderdomshemmets tomt. Byggnaden betingade då ett pris av 4 000 rdr bco.

Några veckor efter den berörda festen samlade Fock ett antal intresserade ståndspersoner jämte representanter för borgerskapet och allmogen, vilka konstituerade sig som företagets interimsdirektion. Inför denna framlade han ett fullständigt förslag till fastighetens ombyggande för ändamålet. Där skulle inrymmas 7 rum för invalider, varmed då åsyftades f. d. soldater, 12 rum för arbetshjon samt erforderliga verkstäder och övriga lokaler. Stadsbyggmästare Granström hade uppgjort ritningar, utvisande att huset kunde rymma sammanlagt icke mindre än 34 lokaliteter. Typiskt för tidens patriarkaliska förhållanden är att Fock dessutom tillkallat alla stadens timmermän och för undvikande av prisförhöjning träffat ett fast löneavtal med dem.

Direktionen godkände givetvis med tacksamhet alla landshövdingens åtgärder, detta så mycket hellre som han också kunde uppvisa erforderliga tillgångar för arbetets igångsättande. Cirkulär om den planerade inrättningen hade utsänts till alla länets socknar och löften om gåvor började strömma in. Uppsalas borgerskap hade sålunda utfäst sig att årligen betala värdet av 4 kappar spannmål för varje tunnland besådd åker. De subskriberade medlen uppgick redan då till 4 133 rdr bco, vilket i varje fall täckte fastig-

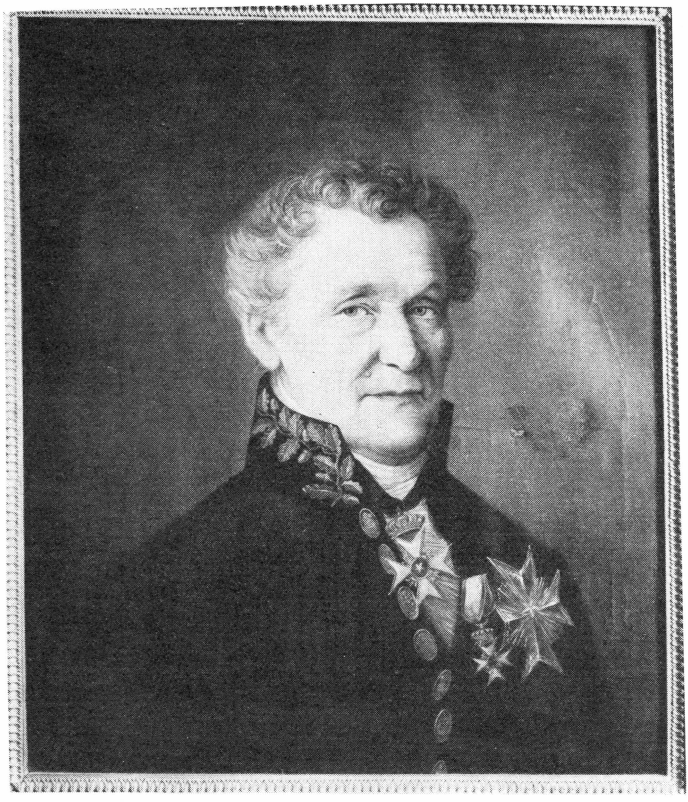

Bild 3. Landshövdingen frih. B. W. Fock (1763–1837). Oljemålning. Uppsala slott.

hetens inköpspris. Själv bidrog Fock både med gåvor och räntefria lån och lovade utöver lönen betala varje arbetare värdet av en tunna råg. Med direktionens medgivande fortsatte Fock med stor energi att samla in mera pengar. Domkapitlet anmodades genom prästerskapet söka förmå sockenmenigheterna att liksom Uppsala stad binda sig för årliga anslag. Trots kraftiga påtryckningar lyckades detta dock endast i ett fåtal fall. Större framgång hade Fock med sina försök att få donationer av de besuttna. Vid personliga besök i huvudstaden hemsökte han enligt egen uppgift alla länets

där bosatta possessionater, vilka tillsammans tecknade sig för 1 500 rdr bco. Samma belopp erhöll han av brukspatron Seaton på Ekolsund. Uppsala universitet, som denna gång icke stod som medansvarig för inrättningen, skänkte med kanslerns medgivande 333 rdr bco. Efter att ha uppvaktat konungen erhöll man ett statsbidrag på 2 500 rdr bco och samma belopp i statligt lån. Något senare utverkade Fock genom uppvaktning hos Karl Johan att lönen för en ledigbliven korpralstjänst vid f. d. Adelsfanans livkompani anslogs till invalidhuset. Vid ett besök i Uppsala året efter sin tronbestigning utlovade konungen vidare en donation på icke mindre än 3 333 rdr bco; denna kom dock först 1830 inrättningen tillgodo, sedan landshövding von Kræmer efterlyst densamma. I sina memoarer förtiger denne försynt nog namnet på den person, som under mellantiden haft medlen om hand.

På ett ganska egendomligt sätt lyckades den mångfrestande landshövdingen tillföra inrättningen ännu en inkomsttitel samtidigt som han bragte reda i en halvt bortglömd, tydligen tidigare vanskött insamlingshistoria. Vid direktionens fjärde sammankomst uppläste ordföranden en till densamma ställd anonym skrivelse, undertecknad »Några sanningens vänner». Författaren, som förefaller ha varit väl initierad, erinrar om att det på senare år företagits två större insamlingar i länet. Den ena hade gällt dem som mist sina hem genom den stora branden i Uppsala 1809, den andra beklädnad åt lantvärnet under finska kriget. I varje fall den senare leddes med stor energi av landshövding af Wetterstedt dock utan att någon slutredovisning lämnats. Många mena, heter det i skrivelsen, att man »av aktning för en gammal ämbetsman» skall lämna det hela åt glömskan. Den anonyme författaren hävdar däremot, att insamlingen till det nu igångsatta företaget kommer att försvåras, så länge tidigare insamlingar äro oredovisade. För att ytterligare intressera direktionen härför slutar han med att föreslå, att de medel, som finnas kvar på lantvärnsinsamlingen, skola få komma invalidhuset till godo.

På förslag av överste Drufva, en av direktionsmedlemmarna, lovade Fock igångsätta en undersökning i saken. Egendomligt nog finnes denna ingående refererad i direktionens protokoll, oaktat

ju saken på intet sätt låg inom dess befogenhet. Överste Drufva fick i uppdrag att leda undersökningen. Denna gav till resultat att icke mindre än 14 773 rdr bco insamlats, varav de största beloppen inkommit från Alunda, Tierps och Vendels socknar. Uppsala stad hade icke deltagit i insamlingen, då den själv svarat för sina lantvärnsmäns beklädnad. På kredit hade man sedan inköpt varor för icke mindre än 17 042 rdr bco, bl. a. 7 000 alnar grått kläde. Antalet fullständiga lantvärnsmunderingar uppgives till 580. Märkligt nog hade icke allt det inköpta kommit lantvärnet till godo utan efter kriget hade man, delvis på auktion, försålt varor för icke mindre än 5 437 rdr bco. Slutredovisningen gav vid handen att, sedan direktionen godkänt vissa ytterligare utbetalningar, ett överskott fanns på 2 820 rdr bco. Ansvariga härför blevo kammarrättsrådet Hjerpe och fältkamreraren Holm, som omhänderhaft insamlingen och nu fingo avlämna skuldförbindelser på det hos dem alltfort innestående överskottet.

Sedan den grundliga redovisningen avslutats i februari 1815, blev den underskriven av direktionens ledamöter, varpå den trycktes och tillställdes samtliga länets kommuner. Ytterligare ett år senare medgav Kungl. Maj:t att hela överskottet fick komma arbetshuset till godo. Sammanräknar man de insamlade medlen, statsanslaget och lantvärnsmedlen hade inrättningen på två år sålunda tillförts 14 034 rdr bco. Då kostnaderna för fastighetens inköp och totala ombyggnad dragit en kostnad av 12 926 rdr bco, måste slutresultatet av dessa års arbete sålunda betecknas som framgångsrikt. Direktionen hade emellertid under denna tid icke inskränkt sig till att samla in pengar och bygga, den hade också med samma energi behandlat organisationsfrågan.

I sin framställning om statsanslag hade Fock uppgivit, att anläggningen icke endast skulle lämna de där intagna arbete utan även kunna bereda andra tillfälle att där inhämta kunskap om »särskilt nyttiga näringars rätta skötsel». Som exempel hade han nämnt vävnad »på det sätt som idkas i Norrland» samt linplantering, som kunde företagas på arbetshusets egen jord. Han hade också överlagt med domprosten Winbom om att hit förflytta stadens läse- och arbetsskola, tydligen närmast i syfte att i sådant fall

få del av en till skolan gjord donation av friherre Adam Cederhielm, vilken direktionen sedan gjorde upprepade, fåfänga försök att komma i besittning av. Då det gällde att upprätta reglemente för inrättningen lämnade man dock alla sådana vidlyftigare projekt åsido och inskränkte sig till det ursprungliga syftet. Reglementsförslaget utarbetades av hovrättsrådet Örbom, granskades av justitiestatsministern greve Gyllenborg och fastställdes slutligen 12 april 1815 av Kungl. Maj:t, varefter direktionen lät trycka detsamma. Den nya inrättningens officiella namn blev »Korrektions-, arbets- och invalidhuset i Uppsala». Dess första direktion ägde Fock utse. Senare uppkommande vakanser ägde direktionen själv fylla. Bland direktionens ledamöter kan nämnas borgmästaren i Uppsala, lagman Anders Nensén, i nära tre decennier dess vice ordförande. I den ingingo representanter för både län och stad, för ståndspersoner, bönder och borgare. Naturligt nog kom det mesta av arbetet att åvila Uppsala borgerskaps representanter.

Redan reglementets inledning framhäver inrättningens egendomliga dubbelkaraktär, ett invalidhus där förtjänta äldre soldater som en belöning få sitt livsuppehälle, och en korrektionsanstalt för lösdrivare och arbetsovilliga. För frivilliga arbetssökande fanns däremot inga arbetsmöjligheter. Arbetshuset fick heller inte befria kommunerna från deras ansvar för fattigvården. Plats på invalidhuset skulle kunna erhållas av arbetsoförmögna soldater, som rekommenderades av resp. sockenstämma; eftersom länets socknar härigenom befriades från sin underhållsskyldighet, räknade man med att de framgent skulle vara villiga stödja inrättningen ekonomiskt. Märkligt nog tillförsäkrades de arbetsoförmögna invalider, som hade yrkeskunskap, rätt att ta arbeten hos mästare i staden. Till intagning å arbetshuset kunde alla arbetsovilliga män och kvinnor över 12 år dömas, dock icke av domstol utan av landshövdingen. Denne ensam tillerkändes rätt döma till intagning och besluta om frigivning. Att den administrativa makten fick en så omfattande myndighet, förefaller oss främmande men var för dåtiden en självklar sak. Över huvud hade landshövdingen ännu vid 1800-talets början en synnerligen vidsträckt rätt att ingripa i kommunernas arbete på alla områden, vilken icke minst kom till an-

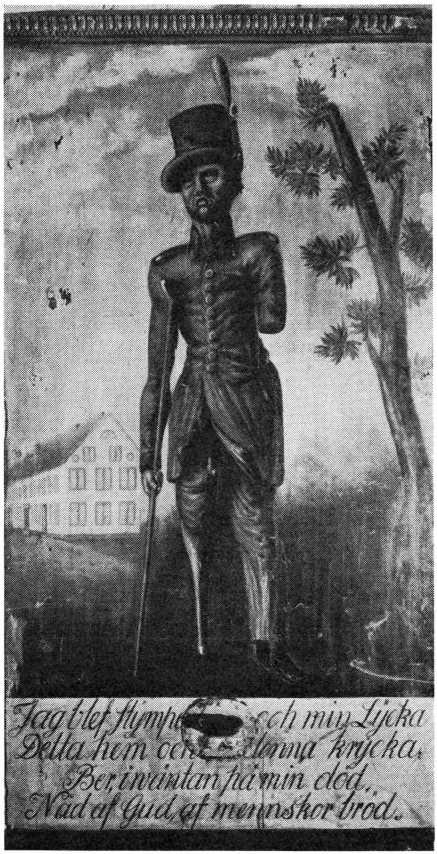

Bild 4. Tavla som förr funnits vid det på bilden synliga Invalidhuset, nu i Upplandsmuséet.

vändning inom socialvården. I föreliggande fall förhindrades visserligen godtycke genom bestämmelsen att intagning första gången begränsades till högst ett år, andra gången till högst två år; den som därefter visade sig oförbätterlig hemföll åt den allmänna lösdrivarlagstiftningens bestämmelser, dvs. sändes till central korrektionsanstalt. I verkligheten överskredos dock de angivna tiderna i ett flertal fall.

De på anstalten intagna skulle försörja sig själva genom lämpligt arbete, varvid en viss del av dagsinkomsten alltid skulle av-

sättas, så att vederbörande vid frigivningen ägde ett litet sparkapital. I övrigt voro bestämmelserna för det dagliga livet mycket stränga. Allt tyckes ha gått ut på att till varje pris förhindra sysslolöshet. Arbetsdagen började under sommarhalvåret med uppstigning kl. 4 på morgonen och räckte till kl. 8 på kvällen med avbrott endast för den tid som åtginge till klädsel, städning, måltider, bön- och vilostunder; under vinterhalvåret avkortades tiden med två timmar. Vilotidens längd finnes noga angiven, den fick också användas till »muntrande oskyldiga tidsfördriv»; män och kvinnor måste dock hållas noga åtskilda både under arbetstid och fritid. Vid anstalten skulle finnas såväl präst som läkare samt i övrigt erforderlig personal. Direktionens medlemmar skulle minst tre gånger i veckan turvis ha tillsyn över anläggningen och i all sin verksamhet ha till rättesnöre att deras arbete framför allt gällde »människoförbättringen».

Redan efter några månaders arbete beslöt direktionen hugfästa Focks initiativ med en minnestavla av sten. Då denne enständigt vägrade se sitt namn där, enade man sig i stället om en inskription, som påminde om sambandet med unionens tillblivelse. På den, ännu på 1930-talet på den ursprungliga byggnaden kvarsittande minnesstenen, nu förvarad i Disagården i Gamla Uppsala, läsa vi alltjämt dessa programmatiska rader:

Konungens välgärning
och Uppsala läns frikostighet
grundade denna stiftelse
till torftigas understöd
och förvillades förbättring
Året
av Sveriges och Norges
förening.

På nyåret 1816 stod inrättningen färdig att tagas i bruk. Den första uppsättningen där intagna bestod av 17 s. k. arbetshjon, varav 13 män och 4 kvinnor, samt en invalid. Vid årets slut hade antalet stigit till 23, varav 3 invalider. För år 1817 uppgives att under året sammanlagt 44 personer varit intagna, av vilka 18 voro

kvar vid årets slut. Under året hade 19 personer intagits, 28 utskrivits. Den normala beläggningen synes alltså ha hållit sig omkring 20 personer. För det följande decenniet saknas uppgifter om beläggningen. Av senare uppgifter framgår dock klart, att flertalet interner varit intagna för kortare tid, varför omsättningen torde ha varit ganska stor. Givetvis följde härmed betydande disciplinära svårigheter, som också ibland skymta i protokollen; även den anställda personalen vållade emellanåt direktionen bekymmer. Den dagliga tillsynen var därför ingen lätt sak. Då Kungl. Maj:t år 1819 tilldelade järnhandlaren direktör Eric Haeger medaljen Illis quorum för hans förtjänster om arbetsinrättningen, torde belöningen ha varit väl motiverad. Haeger hade nämligen haft om hand hela ombyggnadsarbetet och därefter ensam svarat för både tillsynen och den ekonomiska ledningen. De första åren höllos också relativt täta direktionssammanträden, vittnande om levande intresse för uppgiften att medverka till lösdriveriets begränsande.

Som förut nämnts ansågs det viktigaste medlet härtill vara att vänja de omhändertagna vid regelmässigt arbete. Som arbetsledare anställdes från första början 2 borstmakare och en handskmakare, förmodligen gesäller inom resp. skrån; något senare utökades kretsen med en i skomakaryrket kunnig verkmästare. Efter hand tillkommo andra arbetsuppgifter. År 1818 talas sålunda om en kamullsinrättning, nästa år säges en strumpfabrik vara i full gång samtidigt som material anskaffas för tillverkande av grövre vävnader. Materialanskaffningen sköttes av direktionens medlemmar. Vid ett tillfälle upphandlade sålunda landshövdingen själv i Stockholm 600 skinn och läder till 1 000 par skor. Detaljerade prislistor uppgjordes, upptagande både reparationsarbeten och nytillverkning. Snart visade sig dock avsättningen av de tillverkade varorna vara ett besvärligt kapitel. Någon gång omtalas större beställningar, såsom då man kunde leverera 220 par s. k. kommisskor till krigskollegium. Regeln tyckes däremot ha varit att man utlyste auktion på de tillverkade varorna eller förmådde någon handlande att mottaga dem till försäljning i sin bod. Ofta försökte man koncentrera försäljningen till de årliga stora marknaderna, då man kunde räkna med en livligare köpenskap. Tillfälligt har man också

Bild 5. Passlösa inför borgmästaren. Oljemålning av Carl D'Unker 1857. Målad i Tyskland men kan väl illustrera ett s. k. kansliförhör i Uppsala.

haft försäljning i bod i Domtrapphuset. Tyvärr kan man icke ur de bevarade handlingarna utläsa något om det ekonomiska resultatet av rörelsen under Focks ordförandetid. Då företagets kapital under hela 1820-talet höll sig relativt konstant, torde man emellertid kunna våga antagandet, att arbetsinkomsterna i huvudsak täckte driftsutgifterna.

För året 1817, inrättningens andra arbetsår, finnes i protokollen intagen den enda detaljerade verksamhetsberättelsen. Några därifrån hämtade sifferuppgifter ge en god bild av vad som tydligen kan betecknas som ett normalt arbetsår. Under detta år hade av de omhändertagna personerna tillverkats nära 6 lispund spånader av olika slag, 245 alnar vävnader, 120 par handskar, 36 tobakspungar, 351 par strumpor, 12 par yllepantalonger, 656 par skor

och kängor samt 33 par stövlar. Med egen arbetskraft hade man vidare utfört diverse byggnads- och jordbruksarbeten samt mot betalning lämnat 728 dagsverken till beställare i staden. Den egna jorden hade lämnat en del produkter till avsalu; i avkastningen redovisas bl. a. 131 tunnor potatis. Årets utgifter uppgingo till 7 466 rdr bco, dess inkomster till 6 718 rdr bco, alltså ett ganska gott resultat.

Jämför man detta årsresultat med vad vi känna till om 1700-talets ovan behandlade arbetshus är det ju alldeles tydligt att verksamheten nu nått en stadga, som den tidigare icke haft. Då alla jämförelsesiffror saknas är det däremot omöjligt värdesätta rörelsen i förhållande till den rådande arbetslösheten. Vi få nöja oss med att konstatera, att såväl Fock som hans medarbetare gjort vad på dem ankommit. Att kritiker icke saknades framgår dock av en kuriös anmälan i ett direktionsprotokoll år 1818. Enligt denna skulle häradshövding von Engeström på en sammankomst i Bälinge gjort gällande, att antalet intagna vore så få, att direktionen vid ett besök av drottning Desideria låtit utkläda lejda personer till arbetstagare. Det behöver knappast tilläggas, att ryktet med indignation avvisades av direktionen.

Egendomligt nog tyckes arbetshuset under 1820-talet ha haft en påtaglig nedgångstid, vars omfattning dock i brist på arkivmaterial är svår att bedöma. Vi veta endast att landshövdingen friherre Robert von Kræmer, då han på hösten 1830 övertog ordförandeskapet efter Fock, framställde grava anmärkningar mot inrättningens skötsel. Någon revision hade då icke förekommit sedan 1824, statslånet hade icke amorterats i föreskriven ordning och samtliga kommuner utom Uppsala indragit sina understöd. Antalet direktionssammanträden hade under hela 1820-talet endast uppgått till sammanlagt 9 under 10 år. Av allt att döma har antalet intagna efterhand nedgått till ett minimum. Vid det sista av Fock ledda sammanträdet beslöt man i varje fall att uthyra rum till stadens fattigvård för husvilla fattiga. Någon del av fastigheten var då redan uthyrd till en veterinär Zaar, som lovat sörja för matlagningen. Samtidigt invaldes i direktionen på en gång icke mindre

än 6 nya ledamöter. Allt tyder på att man inför ordförandeskiftet i en hast försökt bättra vad som tydligen försummats under många år.

Att finna en förklaring till den nämnda tillbakagången är icke lätt. Möjligen sammanhänger den med en allmän utveckling i riket. År 1819 hade en ny lösdrivarförordning utkommit, som upphävde arbetstvånget för sådana arbetslösa, som icke tiggde. Detta kan ha minskat den grupp, bland vilka de s. k. korrektionisterna uttogos. Sagda år funnos arbetshus färdiga eller under uppförande i 12 av rikets län. År 1825 tillsattes en central styrelse för rikets fängelser och arbetsinrättningar. Den framlade år 1828 ett omfattande förslag till åtgärder, som bl. a. innebar att arbetshusen skulle koncentreras till några få större anläggningar, »varefter dessa enskilda litet begagnade korrektionsanstalter kunde upphöra». Tänkbart är att man i Uppsala i avvaktan på en väntad reform medvetet minskat rörelsen och sänt de tiggande lösdrivarna till Vadstena eller Stockholm, de närmaste större anstalterna. Enligt utredningen funnos år 1828 icke mindre än 4 300 personer omhändertagna på de större arbetshusen; någon brist på arbetslösa fanns alltså icke vid den tidpunkten.

Hur det nu än må ha förhållit sig med bakgrunden till de av Kræmer påtalade bristerna, följde med hans tillträde till ordförandeposten en ny uppgångstid. Man märker här som annorstädes den initiativkraft och förmåga att driva andra till arbete, som på alla områden framträdde under Kræmers första tid som landshövding i Uppsala. På revisorernas förslag tillsattes en s. k. kompromissrätt; denna konstaterade en brist på nära 900 rdr bco, som borde täckas av Fock och tidigare direktionsledamöter. Styrelsen beslöt tillställa Fock »ett lugnt och värdigt brev» med krav på 370 rdr bco, som han också inbetalade. Onekligen ett snöpligt slut på en ordförandebana, som i början vittnat om stor initiativkraft men på slutet om en betänklig brist på intresse för uppgiften. Till hans försvar kan möjligen anföras att han i likhet med många av sina ämbetsbröder togs i anspråk för en mångfald statliga uppdrag vid sidan av tjänsten.

Det gällde nu för direktionen att få arbetshuset på fötter igen.

Bild 6. Invalidhuset i sin nuvarande gestaltning, inrymmande bl. a. Uppsala ålderdomshems expedition.

Av styrelseprotokollen att döma har man icke tvekat om att detta var dess plikt, inrättningens behövlighet diskuterades aldrig. För att ordna ekonomien beslöt man först att nedlägga invalidhuset, som tydligen aldrig fyllt något behov. De två sista invaliderna inackorderades på stadens lasarett. Därmed upphörde efter endast 16 års verksamhet det invalidhus, vars namn alltjämt lever kvar i folkmunnen, förmodligen pånyttfött därför att kvarteret, där nu stadens ålderdomshem är beläget, bär namnet Invaliden. I avvaktan på att själva arbetshuset skulle kunna öppnas, ställdes lokalerna 1831 till förfogande som reservsjukhus inför den då hotande koleraepidemien.

Följande år öppnades så arbetshuset på nytt. En rätt god inblick i verksamheten ge de t. o. m. år 1835 bevarade direktionsprotokollen och de tryckta verksamhetsberättelserna, som gå ytterligare 2 år fram i tiden. För att säkerställa ekonomien sålde direktionen till privatpersoner delar av tomten och uthyrde överflödiga loka-

ler till skomakeri- och skrädderiverkstäder åt Upplands regemente och Livregementets dragoner, där några av de intagna kunde få arbete. Typiskt för tidens hopblandning av fångvård och fattigvård ter sig beslutet att också mottaga brottslingar, som inte kunde få plats i korrektionsanstalten i Stockholm. Staten betalade därvid kostnaderna för vaktpersonalen, som väl också kunde vara till nytta för inrättningen i övrigt. Arbetshusets eget klientel tycks enbart ha bestått i sådana arbetslösa, som av myndigheterna »förpassats» dit, dvs. tiggare och tjuvar. Per år växlade antalet intagna mellan 30 och 40. I årsrapporten för åren 1834–35 förklaras uttryckligen att alla hitförpassade ha kunnat mottagas. Då man vet att i hela riket förstnämnda år 1 941 personer dömdes för försvarslöshet, tyckes siffran i Uppsala län ha varit relativt låg.

Under några år hade direktionen ett kontrakt med en fabrikör Leopold Lamm, som skulle lämna arbetsmaterial och betala arbetslönen mot det att han fick disponera det som tillverkades. Uppgörelsen tycks ha varit för båda parter fördelaktig; den förnyades flera gånger och direktionen förklarade att verksamheten nu fått »en jämn och någorlunda lönande avsättning». Från Uppsala och Söderfors inflöto regelbundna bidrag, varför lösdrivare från dessa orter mottogos utan kostnad. Övriga socknar i länet fingo betala 8 kappar råg per månad för varje »korrektionist» de skickade hit; Tierp, Viksta och Älvkarleby, som längre än övriga lämnat bidrag, sluppo dock undan med 5 kappar. Medan det från andra håll i riket vittnas om att ekonomiska svårigheter alltfort följde arbetshusens verksamhet, lyckades man denna gång i Uppsala tack vare direktionens driftighet få debet och kredit att gå ihop. Av revisionsberättelserna framgår också att kapitalbehållningen, som 1832 utgjorde 2 068 rdr bco, fem år senare utgjorde 2 116 rdr bco, alltså förblev orörd.

Arbetsuppgifterna blevo under 1830-talet mera växlande än tidigare. Ullkardning och spinnande voro fortfarande vanligast. Raspning av färgträd, det normala arbetet för manliga interner, förekom också. Vidare kan nämnas så skiftande göromål som strumpstickning, skolagning, säcksyning, tillverkning av ljusvekar, fjäderspritning samt förfärdigande av säng- och gångkläder. Enligt

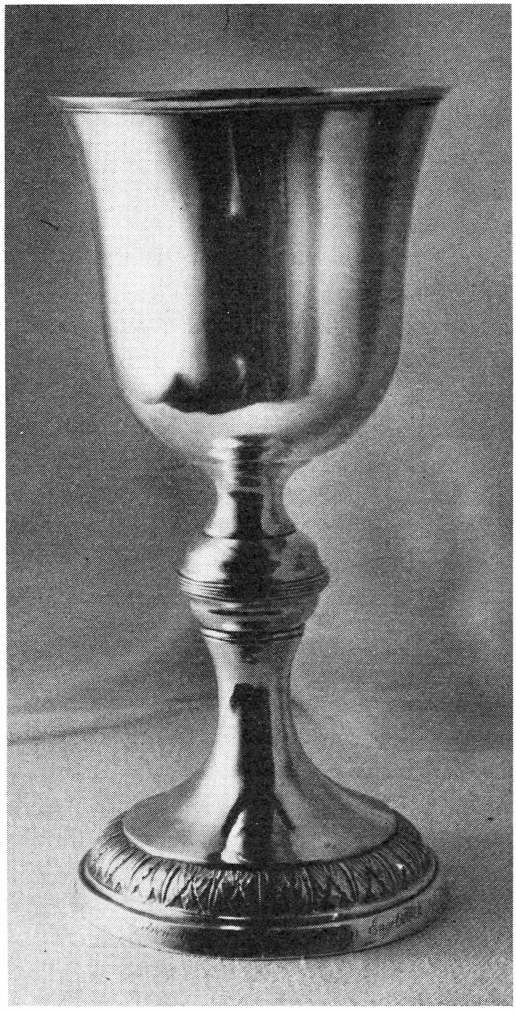

Bild 7. Nattvardskalk, tillverkad 1816 av guldsmeden Olof Bergström i Uppsala, skänkt till Korrektions-, arbets- och invalidhuset av landshövdingskan Engel Fock.

annons i ortspressen tog man vidare mot inlämningsarbeten. Sedan man från hushållningssällskapet fått låna en oljepress, blev pressning av vallmofrön en lönande tillverkning. Många borgare uppges ha lämnat arbetsmaterial, vilket tyder på ett väl utfört arbete. De nyss nämnda militära förbanden voro också betydande kunder.

Tyvärr ger oss det bevarade källmaterialet ingen verklig bild av hur det dagliga livet tedde sig för de internerade. Direktionen uttalade vid ett tillfälle (1837) att erfarenheten vittnade om att redan arbetshusets existens förmådde många av det hundratal, som vid mantalsskrivningarna brukade uppföras som lösdrivare, att frivilligt söka arbete för att undgå förpassning. Redan detta omdöme säger ju en hel del. I den mån reglementets detaljbestämmelser följdes måste disciplinen i arbetshuset ha varit sträng. Då Erik Gustaf Geijer i ett riksdagsanförande (1829) gjorde gällande, att behandlingen vid huvudstadens korrektionsinrättningar var för mild, så att många frivilligt sökte sig dit, torde detta omdöme knappast passa in på anstalten i Uppsala. I varje fall var direktionen icke anhängare av någon påfallande mildhet i behandlingen av de intagna. Det torde räcka att peka på ett direktionsbeslut (1834), att varje intagen, som ej fullgjorde sitt dagpensum, skulle för dagen mista $^1/_4$ brödkaka »på den grund att den som vill äta även skall arbeta». Å andra sidan fick den som arbetade mera behålla förtjänsten. En annan gång förklarades arbetshusets idé vara, att de intagna skulle »vänjas vid arbetsamhet samt föras till självbetraktelse och en stilla levnadsordning», ett platoniskt och skäligen intetsägande arbetsprogram. Då säger det mera, att mathållningen för intagna fångar betalades med 8 skilling men för arbetshjonen med endast 7 skilling per dag. Färskmat torde också ha varit sällsynt. Man köpte upp förråd vid marknaderna, då priserna voro billigast. Sålunda köptes havregryn vid marknad i Västerås och förråd av salt, kött, smör, sill och strömming i huvudstaden, då »finnflottan» kommit dit på hösten. Förrådshushållningen var ju ännu den i samhället förhärskande; de begränsade tillgångarna måste ganska naturligt ha lett till att kosten här blivit enformigare än bland de lyckligare lottade i samhället.

Efter 1837 blir källmaterialet mera sporadiskt; av enstaka notiser kan vi dock konstatera att verksamheten fortgått utan avbrott. Så kom de svåra missväxtåren 1844–45 och med dem arbetshusets största insats. På hösten 1845 var läget i länet närmast katastrofalt. Arbetslösa strömmade in till Uppsala från den kringliggande landsbygden och ökade de nödlidandes redan förut stora

skara. Nöden och bristen på arbete var för omfattande för att kunna hjälpas med arbetshusets begränsade resurser. De hjälpåtgärder, som landshövding Kræmer organiserade, byggde därför till största delen på insamlade medel; bl. a. upptog den s. k. fruntimmersföreningen idén att utlämna arbetsmaterial till hemarbete. Allra mest betydde kanske den matutlämning, som fattigvårdsdirektionen ordnade i betydande skala. Det rymliga arbetshuset ställdes till fattigvårdens förfogande som nödbostäder åt husvilla; där logerades tidvis enligt bevarade förteckningar 139 personer samtidigt. Bland övriga hjälpåtgärder kan erinras om Kræmers initiativ till byggande av Järnbron, utförligt skildrat i denna årsbok 1956 av Rut Holmbäck. Men även arbetshusets direktion genomförde under vintern ett omfattande arbetsprogram i ny form, som Oskar I vid ett besök i staden tog intresserad del av. För några månader kring årsskiftet 1845/46 finnas arbetslistor bevarade, utvisande att dagligen lägst 73, högst 164 personer beretts arbete. Denna gång utgjordes detta huvudsakligen av utomhusarbete för män, mest sprängning, brytning och krossning av sten, alltså verkliga nödhjälpsarbeten. Bakom denna nya verksamhetsform låg otvivelaktigt statsmakternas beslut 1840, att vad vi nu kalla reservarbeten under nödtider skulle anordnas av kommunerna med ekonomiskt bistånd av staten. Denna gång blev emellertid krisen kortvarig. Redan på våren 1846 ha de arbetslösa kunnat beredas annat arbete, endast några få s. k. korrektionister voro kvar. Direktionen uppger själv att orsaken var en på våren 1846 genomförd ändring av tjänstehjonsstadgan. Enligt denna fritogs från följderna av försvarslöshet alla som försökte försörja sig på ärligt sätt. Den följande år utfärdade fattigvårdsförordningen lade uttryckligen ansvaret för arbetsanskaffning under nödår på de kommunala fattigvårdsmyndigheterna.

I detta förändrade läge ifrågasatte man inom direktionen det självständiga arbetshusets existensberättigande. Skulle församlingen svara för de fattiga och fångvården för brottslingarna, återstod tydligen för arbetshuset endast att omhändertaga sådana lösdrivare, som icke tillhörde någondera kategorien. Dess verksamhet måste med andra ord, för att använda tidens språkbruk, begränsas

till att vara en mindre korrektionsanstalt med tvångsarbete. Ytterligare några år bedrevs rörelsen efter denna linje ehuru i mycket begränsad omfattning. Samtidigt uppläts en del av fastigheten åt fattigvården till nödbostäder; vid en 1850 inträffad smittkoppsepidemi anordnades här också ett provisoriskt sjukhus. Med hänsyn till det ursprungliga programmet försökte direktionen under tiden intressera länets socknar för att mot betalning ditsända lösdrivare. Man lät t. o. m. uppgöra förslag till nytt reglemente där man till landsbygdens fromma begränsade Uppsala stads motsvarande rätt till att omfatta högst tio personer. Intresset visade sig dock minimalt, varför staden till sist erbjöd sig att inköpa fastigheten.

På länsstyrelsens kallelse sammanträdde i februari 1856 ombud för hela länet för att slutgiltigt avgöra arbetshusets öde. Av ett bevarat diskussionsprotokoll framgår, att meningarna bland ombuden voro högst delade. Flertalet sockenrepresentanter misstrodde stadens anbud, fann det för lågt eller räknade med ekonomiska fördelar för den egna socknen. Borgmästare Kindström lyckades visserligen övertyga de närvarande om att det icke längre fanns plats för arbetstillskapande utanför fattigvårdens ram, men vid företagen omröstning beslöt man med 34 röster mot 28 att endast för en begränsad tid låta staden arrendera anläggningen. Vid de förhandlingar, som sedan fördes mellan av parterna utsedda ombud, vägrade stadens representanter att godtaga detta anbud, då man ville ha full dispositionsrätt för att på lämpligaste sätt kunna inordna arbetshuset i den kommunala fattigvården.

Åter en gång blev det Kræmer, som lyckades föra frågan i hamn. Han framlade ett kompromissförslag, som gick ut på att staden för 10 000 rdr riksmynt skulle få full äganderätt till hela anläggningen med alla dess tillgångar. Köpeskillingen skulle i sin helhet komma länets övriga kommuner till godo på så sätt att den användes till amortering å dessas andel i skulden för lasarettets utbyggnad. Förslaget antogs så gott som enhälligt — i själva verket kunde ju ingen med bindande bevisning göra anspråk på äganderätten — och Kungl. Maj:t gav sitt samtycke till försäljningen. År 1858 kunde därför Uppsala stads fattigvård övertaga arbetshuset,

Bild 8. Ikon tillhörig Invalidhusets kyrksal.

som nu blev kärnan i den omfattande anläggning på samma plats, som än i dag är Uppsala stads ålderdomshem. Eftersom man där som på andra håll länge tillämpade ett visst arbetstvång för dem, som kunde arbeta, kan man ju säga att arbetshusets idé överlevde dess självständiga tillvaro. Som ett medel för att bekämpa arbetslösheten var emellertid dess roll definitivt utspelad. Icke heller lösdriveriets problem löstes på denna väg. Industrialismens tidsålder krävde och fann efter hand andra mera effektiva åtgärder.

Försöken att i Uppsala skapa en arbetsinrättning sträckte sig över ett århundrade. Någon enhetlig tendens bakom försöken kan inte skönjas. Efter att först ha varit ett led i frihetstidens strävan

att skapa en inhemsk industri, blev arbetshuset senare tidvis ett medel att hjälpa de arbetslösa, tidvis ett bihang till fångvården. Sin egentliga sociala insats gjorde arbetshuset otvivelaktigt genom att i tider av missväxt och nöd erbjuda arbetsmöjligheter. Denna insats blev siffermässigt störst under slutskedet men torde i proportion till folkmängden och antalet arbetslösa förmodligen ha varit lika betydelsefull tidigare. Så begränsade som arbetsmöjligheterna voro kunde de dock aldrig räcka till ens för normala år. Under det berörda tidsskedet blev därför kommunal fattigvård samt statlig och enskild understödsverksamhet alltmer betydelsefulla för att under 1800-talets senare del helt ersätta de fristående arbetshusen. Att dessas historia kunde bli så oerhört skiftande, som här visats, berodde dock mest på bristande ekonomiska resurser och oklar målsättning. Utan förlust har verksamheten, såvitt vi nu kunna bedöma, i full omfattning endast bedrivits under 1830-talet. Frivilligt arbete förekom i begynnelse- och slutskedet, då inrättningens möjligheter verkligen helt begagnades för att hjälpa de under nödåren arbetslösa. Under mellanskedena blev tvångsarbete det normala, dvs. man bedömde och behandlade de arbetslösa som arbetsovilliga lösdrivare utan hänsynstagande till hur de hamnat i den växande befolkningsgrupp, som en föråldrad lagstiftning kallade »försvarslösa». Arbetshuset fick med andra ord med tiden alltmera prägeln av en tvångsarbetsanstalt, med dåtida språkbruk en korrektionsanstalt, mera avsedd att skydda samhället mot presumtiva brottslingar än att dana dem till arbetsdugliga medborgare.

Växlingarna i arbetshusets historia återspegla ganska väl den dåtida opinionens syn på de sociala frågorna. Det dröjde mycket länge, innan man i den allmänna debatten och framför allt i lagstiftningen gjorde någon skillnad på de ofrivilligt arbetslösa och de arbetsovilliga. Därför blev också gränsdragningen mellan vad vi skulle kalla socialvårdsfall och fångvårdsfall snarast obefintlig. Den oklara målsättningen berodde närmast på att lagstiftningen utformats på en tid, då samhället var statiskt. Befolkningstillväxten var länge mycket större än ökningen av arbetstillfällena. Varken stat eller kommun hade de ekonomiska resurser, som hade be-

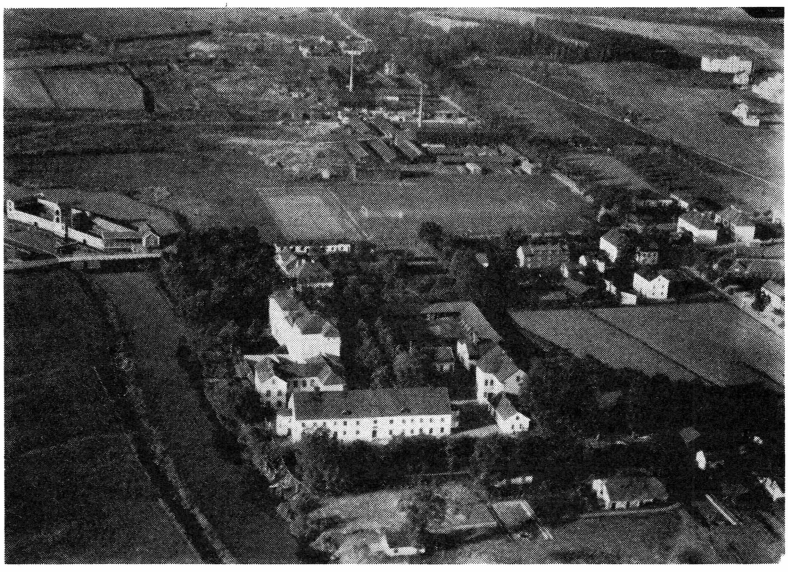

Bild 9. Uppsala ålderdomshem. Flygfoto 1935. I förgrunden synes Invalidhuset, i bakgrunden tegelbruk utmed Svartbäcksgatan. (Publicerad med tillstånd av Försvarsstaben.)

hövts för att i en sådan situation försörja dem, som helt enkelt inte kunde beredas arbete. Tiggeriet blev därför länge den enda utväg, som stod till buds; endast under missväxtåren tog detta sådana proportioner att myndigheterna tvingades ingripa. Då hade också arbetshusen ett verkligt existensberättigande.

Att det fanns mera klarsynta iakttagare, som redan på 1700-talet insågo de ekonomiska faktorernas avgörande betydelse, framgår bl. a. av Jöns Flygares ovannämnda avhandling. Avslutningsvis fixerar han målsättningen sålunda: »När alla, som kunna och vilja arbeta, äga tillfälle därtill, när verkligt nödlidande njuta uppehälle uti hospitalen eller annorstädes, när hungersnöd förekommes m. m., då är lasten skild från verklig nöd och lättja från bristande tillfälle till arbete, då bliva rasp-, spinn- och tukthus nödvändiga och nyttiga [för de arbetsovilliga], då sättas de till tiggeriers hämmande tagna författningar i sin fulla kraft, då bliver deras verkställande möjligt, då vinnes ändamålet.»

I de decennielånga debatter, som föregingo utfärdandet av 1847 års fattigvårdsförordning, ville många effektivisera arbetshusidén. Försök gjordes också i denna riktning, men resultaten blev skrämmande. På de centrala arbetsinrättningarna funnos sålunda år 1845 över 6 000 personer intagna, utan att därför de arbetslösas skaror eliminerats. Samtidigt hade genom den efter hand genomförda näringsfriheten själva arbetsmarknaden börjat ändra struktur. Med liberalismens genombrott på 1840-talet upphörde man så småningom att tro på möjligheten att lösa arbetsmarknadens krisförhållanden genom tjänstetvångsbestämmelser. Visserligen dröjde det ännu länge innan emigration och industrialisering tillsammans skapade ett normalt förhållande mellan tillgång och efterfrågan på den rörliga arbetskraften. Redan under 1850-talet inträdde dock så förbättrade konjunkturer, att de centrala korrektionsanstalterna efter hand avfolkades. De lokala frivilliga arbetshusen åter förlorade som ovan nämnts genom 1847 års lagstiftning sitt existensberättigande. I den mån lokala arbetshus därefter funnos kvar, ingingo de som ett led i den allmänna fattigvårdens verksamhet. Ur humanitär synpunkt betydde det ännu mera att genom fattigvårdsförordningen för första gången en klar gräns drogs mellan kategorierna arbetslösa och lösdrivare. Nu undanröjdes så småningom det osäkerhetstillstånd, under vilket den rörliga arbetskraften i decennier tvingats leva. En ny tid och nya idéer började komma till uttryck i den dittills så efterblivna svenska arbetslagstiftningen.

Historien om de fåfänga försöken att i Uppsala skapa bestående arbetstillfällen och därmed göra slut på tiggeri och lösdriveri genom upprättandet av arbetshus är föga uppbygglig. Även om dess resultat för det mesta varit relativt begränsade, vittnar den dock om att viljan att göra en social insats funnits, även där förmågan och resurserna varit otillräckliga. Framför allt har den dock sitt intresse som vittnesbörd om hur man här på det lokala planet brottades med de problem, som kännetecknade hela vår sociala historia under decennierna före industrialismens genombrott. Med fantasiens hjälp torde läsaren inte ha svårt att göra sig en föreställning om den bakomliggande verklighet, varom akterna intet ha att förtälja, okända människoöden präglade av nöd och elände.

KÄLLHÄNVISNINGAR

Skildringen av den allmänna bakgrunden och av lagstiftningens förändringar bygger främst på följande litteratur: HAMMARSKJÖLD, C. G., Om lösdrivare... 1866. KJELLÉN, A., Geijer och fattigdomsproblemet, Hist. tidskr. 1933. MONTGOMERY, A., Svensk socialpolitik under 1800-talet, 1934. MÜLLER, J., Fattigvården i Stockholm, 1906. ODHNER, C., Sveriges politiska historia under konung Gustaf III:s regering, 1885–1905. PETRÉ, T., Uppsala... 1619–1789, Uppsala stads historia III, 1958. STRINDBERG, A., Arbetare och radikaler i 1700-talets Sverige, 1935. Underdånigt betänkande ang. fattigvården i Stockholm, 1839. Underdånigt memorial av styrelsen över fängelser och arbetsinrättningar, 1829. WESTER, N., Kungl. politi- och brandkommissionen, 1946. WIESELGREN, S., Sveriges fängelser och fångvård, 1895. I övrigt kan hänvisas till RUT HOLMBÄCKS uppsats, När Järnbron i Uppsala byggdes (denna årsbok 1956) och R. VON KRÆMER, Mina levnadsminnen, 1866. J. FLYGARE, Afhandling om Tiggeriers hämmande i riket (1773), redovisar bl. a. den äldre lagstiftningen i ämnet.

Redogörelsen för arbetshusen i Uppsala bygger helt på arkivaliskt material. För åren 1814–1835 finnes dess arkiv delvis bevarat hos socialnämnden i Uppsala. Handlingar rörande arbetshusen finnes vidare i Uppsala stads arkiv, serie I, och i Uppsala länsstyrelses arkiv, landskontoret, vol. 974 (båda hos Uppsala Landsarkiv). Enstaka notiser ha vidare påträffats i Uppsala domkyrkoförsamlings sockenstämmoprotokoll med bilagor, i husförhörs- och mantalslängder, i Uppsala magistrats protokoll och handlingar, bland länsstyrelsens mottagna och avsända skrivelser (Uppsala Landsarkiv), i det akademiska konsistoriets arkiv (Upps. univers.) samt i kommersekollegiums arkiv och i serien Städers akter (de båda sista i Riksarkivet). Arbetshusets utlåningsjournal 1782 finnes i Uppsala domkyrkas deposition på landsarkivet, vol. 68.

En del av de arkivaliska notiserna från tiden före 1790 ha benäget ställts till författarens förfogande av lektor Torsten Petré, Uppsala.

NOT

[1] Med hänsyn till att denna uppgift avser heltidsarbete kan den icke jämföras med den ovan s. 60 lämnade om nödhjälpsinkomsten. Penningvärdet hade också undergått en avsevärd försämring under de mellanliggande tjugo åren.